Stefan OCHOCIŃSKI

PRAWNO-ORGANIZACYJNE I FINANSOWE PODSTAWY SPÓŁDZIELCZEJ DZIAŁALNOŚCI SOCJALNO-KULTURALNEJ W POLSCE

Wstęp

Spółdzielczość w Polsce[1] stanowi formę ruchu społeczno-gospodarczego, który za pomocą demokratycznie zarządzanego przedsiębiorstwa zbiorowego prowadzi działalność gospodarczą i społeczno-wychowawczą, mającą na celu podwyższanie materialnego i kulturalnego poziomu życia swoich członków oraz całego społeczeństwa. Urzeczywistnieniu tego zadania służą, obok określonej wielkości środków budżetu państwa, także fundusze własne spółdzielczości i zgromadzone przez nią wkłady ludności.

Zakłada się[2], że w Polsce będą istniały podstawy ideowe, polityczne i prawne, stwarzające warunki do zwiększonej roli więzi rynkowych oraz systemu pieniężnego i bankowo-kredytowego w stosunkach między jednostkami gospodarczymi sektora uspołecznionego i nieuspołecznionego, a szczególnie w lokalnych środowiskach. Ruch spółdzielczy wyłonił się bowiem w warunkach istnienia rynku towarowego i pieniężnego oraz tylko w

---

[1] Rozwój i koncepcje ideowo-organizacyjne polskiej spółdzielczości kredytowej omówiono bliżej w pracach: S. O c h o c i ń s k i, Podstawy i zasady wielkopolskiej spółdzielczości kredytowej do roku 1918, PWN, Poznań 1965; tenże, Podstawy i zasady spółdzielczości kredytowej w Polsce Ludowej (W świetle doświadczeń "wielkopolskiego systemu spółdzielczego"), "Zeszyty Naukowe AE", seria II, z. 80, Poznań 1984; Wielkopolski system spółdzielczości kredytowej, PWN, Warszawa-Poznań 1985.

[2] Kierunki reformy gospodarczej, Warszawa 1981, s. 10, 20 i 21 oraz załącznik nr 2, s. 70-73; Założenia polityki społeczno-gospodarczej na 1990 r., "Rzeczpospolita" 1989, nr 292 (2426), s. 5 i 6.

takich warunkach może prawidłowo funkcjonować. Podstawowe źródła finansowania spółdzielczej działalności gospodarczej i kulturalnej powinny stanowić fundusze własne spółdzielni, zasilane z zysku, i zgromadzone przez nie wkłady pieniężne ludności. Natomiast bezzwrotne dotacje z budżetu państwa mogą spełniać rolę uzupełniającą i tylko w granicach zadań zleconych przez administrację państwową, w tym także na spółdzielczą działalność kulturalną na rzecz lokalnego społeczeństwa, a nie tylko członków spółdzielni.

Samopomoc finansowa stanowi główny, znany z historii spółdzielczości, sposób wzmacniania ekonomicznego i podnoszenia poziomu socjalno-kulturalnego członków spółdzielni. Fundusze samopomocy finansowej tworzy się z części nadwyżki bilansowej i z wpłat wpisowego, następnie z wpłat członków na fundusz udziałowy i wreszcie z wkładów oszczędnościowych ludności. Spółdzielcze fundusze socjalno-kulturalne, zasilane z części nadwyżki bilansowej, stanowią formę uspołeczniania dodatkowego zysku, przekraczającego wynagrodzenie przedsiębiorcy za wprowadzenie nowych i tańszych sposobów produkcji, osiąganego pod wpływem naturalnej nierówności prywatnej własności środków produkcji, braku idealnie wolnej konkurencji i nieodzowności upływu czasu dla wyrównania popytu i podaży. Ze względu na podwójny charakter spółdzielni, która stanowi określoną formę organizacyjną ruchu społecznego i zarazem swoistą formę przedsiębiorstwa zbiorowego, nadwyżki spółdzielni dzieli się w określonej części na niepodzielne fundusze, z których finansuje się rozwój działalności gospodarczej, rozdziela się między członków w formie dywidendy i zaspokajania ich potrzeb socjalno-kulturalnych oraz część przeznacza się na różne cele społeczne. Stanowi to tzw. samopomocową podstawę wzmacniania ekonomicznego i podnoszenia poziomu socjalno-kulturalnego członków spółdzielni. Wzbudza to materialne zainteresowanie członków racjonalną gospodarką i samodzielnym rozwojem spółdzielni, pobudza ich inicjatywę gospodarczą, wyrabiając zarazem u członków zaufanie we własne siły.

W dotychczasowym rozwoju spółdzielczości samopomoc finansowa stanowiła podstawowy sposób finansowania potrzeb gospodarczych i socjalno-kulturalnych członków, chociaż w tym celu stosowano czasem pomoc finansową państwa, a często także innych czynników publicznych lub prywatnych. Z różnymi formami bezzwrotnego finansowania przedsiębiorstwa spółdzielczego, a za jego pośrednictwem potrzeb gospodarczych i socjalno-kulturalnych członków spółdzielni, związana jest zwykle nadmierna ingerencja czynników zewnętrznych w ich sprawy oraz administracyjne zarządzanie nimi. Poza tym ujemną stroną spółdzielni odgrywających rolę kanałów doprowadzających bezzwrotne fundusze państwowe do rąk członków jest to, że przyzwyczajają ich do rozwoju kosztem całego społeczeństwa, podważają samodzielność i inicjatywę gospodarczą oraz osłabiają materialne zainteresowanie członków racjonalną gospodarką spółdzielni i prywatnych przedsiębiorstw.

Z wymienionych i innych jeszcze względów samopomocy finansowej konsekwentnie przestrzegały wielkopolskie spółdzielnie kredytowe, które

stworzyły we własnym zakresie obfite fundusze własne, wzmacniając skutecznie na tej podstawie siły gospodarcze i poziom kultury zawodowej członków. Tak rozumiana samopomoc finansowa ma duże znaczenie w krajach rozwijających się, a więc także w Polsce, zwłaszcza w związku z przeprowadzaną obecnie reformą gospodarczą oraz zwiększoną rolą rynku pieniężnego i kapitałowego.

I. Miejsce działalności gospodarczej i kulturalnej w wielkopolskiej tradycji ruchu spółdzielczego

Trwałe podstawy spółdzielczej działalności gospodarczej i socjalno-kulturalnej stworzyła Spółdzielnia "Sprawiedliwych Pionierów" w Rochdale, założna w 1844 r. przez 28 tkaczy fabrycznych. Roczdelczycy rozumieli, że ich spółdzielnia ma nie tylko zaopatrywać swoich członków w dobre i tanie towary, lecz także podnosić poziom kultury. Doświadczenia spółdzielni roczdelskiej przejął następnie Wielkobrytyjski Związek Spółdzielczy, a stopniowo także cały ruch spółdzielczy.

W Wielkopolsce Karol Marcinkowski wysunął na czoło patriotycznych dążeń narodu polskiego zadanie przeciwstawienia się zaborcy na polu gospodarczym, w drodze ekonomicznego wzmocnienia i popierania rozwoju drobnej wytwórczości. Program ten urzeczywistniano przez podnoszenie oświaty, kultury i gospodarności warstw ludowych oraz organizację oszczędności i kredytu, którego nie mogły zapewnić nieliczne i słabe polskie banki prywatne. W 1871 r. utworzono Związek Spółek Zarobkowych Polskich w Poznaniu, zapoczątkowując długotrwały proces wzmacniania organizacyjnego i finansowego wielkopolskiego systemu spółdzielczości kredytowej, który okazał się skuteczną formą samoobrony przed panoszącą się lichwą pieniężną oraz podstawą społeczną i finansową rozwoju spółdzielni specjalnych, a także innych form organizacyjnych wielkopolskiego ruchu stowarzyszeniowego[3].

W praktyce wielkopolskiego systemu spółdzielczego działalność socjalno-kulturalną traktowano jako obowiązkową, na równi z działalnością gospodarczą. Uważano bowiem, że podnoszenie kulturalnego i socjalnego poziomu życia członków, rekrutujących się spośród słabszych pod tym względem warstw ludowych, stanowi podstawowy warunek istnienia i

---

[3] Określenie "wielkopolski system spółdzielczy" jest ściśle związane z Poznaniem, gdzie powstał program społeczny K.Marcinkowskiego i gdzie znajdowała się siedziba spółdzielczych central organizacyjno-rewizyjnej, finansowej i gospodarczych. Polski ruch spółdzielczy promieniował z Poznania na Wielkopolskę, Pomorze, Śląsk, Warmię i Mazury, a częściowo także na główne ośrodki emigracji polskiej.

pomyślnego rozwoju spółdzielni jako organizacji samopomocowych. Pogląd ten znalazł swoje odbicie w statutach i innych postanowieniach, określających m.in. następujące rodzaje spółdzielczej działalności socjalno-kulturalnej: oświatę zawodową i wychowanie, turystykę i wypoczynek, kulturę i sztukę, ochronę zdrowia i zabezpieczenie emerytalne, opiekę nad matką i dzieckiem itd.

Bogate doświadczenia, obfity napływ wkładów pieniężnych i duży przyrost funduszów własnych wielkopolskich spółdzielni kredytowych wykorzystywano m.in. do finansowania np. gmachu Teatru Polskiego w Poznaniu, użytkowanego już od 13 czerwca 1875 r. oraz wybudowanego w latach 1900-1903 Domu Przemysłowego (od 1922 r. Domu Związkowego) w Poznaniu, przy placu Wolności 18. W 1913 r. dom ten powiększono o dodatkowe skrzydło, w którym Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych zorganizowało stałą wystawę obrazów. Ten i inne domy spółdzielcze w Wielkopolsce, na Pomorzu Gdańskim i Górnym Śląsku były przystosowane do pełnienia roli centralnych ośrodków polskiego życia gospodarczego i stowarzyszeniowego, jaką pierwotnie spełniał Bazar Poznański (1838 r.). Subwencjonowano także bezpośrednio i pośrednio polskie organizacje zawodowe, oświatowe, socjalno-bytowe, sportowe i wiele innych instytucji kulturalnych.

Samodzielny wielkopolski ruch spółdzielczy rozwinął się w warunkach natężonej konkurencji rynkowej i bezpośredniego ataku germanizacyjnego zaborców, skierowanego głównie na prawa Polaków do ojczystego języka, własnych stowarzyszeń i prasy, oraz polski stan posiadania. Władze zaborcze wykorzystywały fakt prowadzenia przez spółdzielnie działalności pozagospodarczej jako podstawę do ich szykanowania lub nawet likwidacji. Spółdzielnie musiały niekiedy ukrywać swoje funkcje socjalno-kulturalne, gdyż były one sprzeczne z antypolską polityką państw zaborczych. Jednak czołowi działacze wielkopolskiego systemu spółdzielczego traktowali działalność gospodarczą i kulturalną jako konieczność historyczną, by przeciwstawić się zaborcom, zmierzającym w kierunku degradacji narodu polskiego do roli pariasów wśród narodów europejskich.

II. Ustawowe regulowanie organizacji i działalności spółdzielczości w latach 1919 - 1989

Ustawowe regulowanie organizacji i funkcjonowania spółdzielczości[4] oraz poszerzenie zakresu obejmowanych nim spraw dokonywało się stopniowo, w

---

[4] Zapoczątkowane w 1975 r. zmiany struktury organizacyjnej i funkcjonowania banków spółdzielczych przedstawiono w opracowaniach: S. O c h o c i ń s k i, Zasady funkcjonowania banków spółdzielczych po

miarę przechodzenia poszczególnych państw od neutralności gospodarczej w okresie wolnej konkurencji, poprzez interwencjonizm i etatyzm gospodarczy podczas niedoskonałej konkurencji, do szerokiego współdziałania i bezpośredniego zarządzania spółdzielczością w warunkach gospodarki planowej.

Pierwsze polskie prawo spółdzielcze z 1920 r.[5], znowelizowane w 1923 i 1934 r., ujmowało niektóre zasady systemu wielkopolskiego, stanowiąc początkowo przejaw zgody państwa na jego samodzielność, tradycyjne zasady i idee, głównie z uwagi na siłę finansową reprezentowaną przez Związek Spółdzielni w Poznaniu. W 1934 r. sejm uchwalił pod naciskiem rządu nowelę do ustawy o spółdzielniach z 1920 r., która zniosła dotychczasową wolność zakładania i rozwoju spółdzielni i ich związków, wprowadzając system półkoncesyjny, jaki obowiązywał w zaborze rosyjskim przed I wojną światową[6].

Polska ustawa o spółdzielniach z 1920 r. oddzielała cele gospodarcze, jako podstawowe i obowiązkowe, od dodatkowych i fakultatywnych celów kulturalnych. W myśl tej ustawy spółdzielnia dąży do "podniesienia zarobku lub gospodarstwa członków przez prowadzenie wspólnego przedsiębiorstwa [...] Może również mieć na celu podniesienie poziomu kulturalnego swych członków". W przypadku ograniczenia działalności spółdzielni tylko do funkcji o charakterze kulturalnym sąd mógł orzec jej rozwiązanie. Polskie prawo o stowarzyszeniach z 1932 r. nakładało na spółdzielnie obowiązek zgłoszenia powiatowym władzom administracji ogólnej o rozpoczęciu uprawiania działalności kulturalnej. Jednak przepisom tego prawa nie podlegała działalność propagandowa związana ściśle z działalnością gospodarczą i organizacyjną spółdzielni.

W 1937 r., a więc po blisko stuletnich doświadczeniach, wprowadzono do statutu Międzynarodowego Związku Spółdzielczego zasadę prowadzenia przez spółdzielnie, obok działalności gospodarczej, także działalności socjalno-kulturalnej. Odtąd 7 zasad roczdelskich, w tym także zasada

---

reorganizacji z roku 1975 oraz tenże, Spółdzielczość kredytowa typu rolniczego w reformie systemu bankowego z roku 1982, "Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" 1982, z. 4, s. 223-239 oraz 1983, z. 2, s. 139-155.

[5] Ustawa z 29 X 1920 r. o spółdzielniach, Dz.U. 1920, nr 111, poz. 733.

[6] Ustawa o spółdzielniach z 29 X 1920 r., tekst obowiązujący od 27 VI 1934, Dz.U. 1934, nr 55, poz. 495.

prowadzenia działalności kulturalnej, stanowi kryterium oceny, czy organizacja wstępująca do Międzynarodowego Związku ma charakter spółdzielni[7].

W warunkach Polski Ludowej spółdzielczość kredytowa, która wznowiła swą działalność w formach organizacyjnych i na zasadach wykształconych przed 1939 r., była kilkakrotnie odgórnie reorganizowana i tą drogą została podporządkowana nadrzędnej i zwierzchniej roli administracji państwowej, narzucającej spółdzielniom formy organizacyjne oraz kierunki i zasady działania.

Administracja państwowa wywierała odgórny i bezpośredni nacisk na finansowanie wykonawstwa dyrektywnych zadań gospodarczych za pomocą planowych limitów i liczb kontrolnych oraz jednolitych w skali kraju zasad i trybu kredytowania, ustalanych administracyjnie i nie przystosowanych do specjalnych warunków każdego jednostkowego gospodarstwa rolnego i warsztatu rzemieślniczego, co nie sprzyjało ujawnianiu i uruchamianiu rezerw gospodarczych. Polska ustawa o spółdzielniach i ich związkach z roku 1961[8] stwierdza: "Spółdzielnia [...] prowadzi działalność gospodarczą [...], jak również społeczno-wychowawczą dla stałego podnoszenia materialnego i kulturalnego poziomu życia i świadomości społecznej swych członków oraz dla dobra Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej".

Zapoczątkowany w roku 1981 proces reorganizacji i stwarzania warunków dla oparcia gospodarki przedsiębiorstw wszystkich form własności, a więc także indywidualnie gospodarujących rolników i rzemieślników, na zasadach racjonalności, niedoskonałej konkurencji, samodzielności, rentowności i samofinansowania znajduje się nadal w fazie przygotowania i uchwalania podstaw prawnych.

---

[7] Są to następujące zasady: 1) członkostwo dostępne dla wszystkich, 2) ustrój demokratyczny (jeden członek, jeden głos), 3) podział nadwyżki proporcjonalnie do obrotów ze spółdzielnią, 4) ograniczone oprocentowanie udziałów, 5) neutralność religijna i polityczna, 6) sprzedaż tylko za gotówkę, 7) prowadzenie obok działalności gospodarczej także działalności oświatowej. Międzynarodowy Związek Spółdzielczy traktował pierwsze cztery zasady jako obowiązujące, a trzy ostatnie zasady jedynie zalecał; R. B i e r z a n e k, Zarys prawa spółdzielczego, Łódź 1948, s. 11.

[8] Ustawa z 17 II 1961 r. o spółdzielniach i ich związkach, Dz.U. 1961, nr 12, poz. 61.

III. Rozwój funkcji socjalno-kulturalnych związanych ze zmianami struktury organizacyjnej polskiej spółdzielczości po roku 1945

Funkcje społeczno-wychowawcze związane są ściśle z działalnością gospodarczą i organizacyjną spółdzielni. Stosunkowo szeroką działalność socjalno-kulturalną zakładał statut gminnej spółdzielni "Samopomoc Chłopska", który przewidywał m.in. prowadzenie domów i teatrów ludowych, bibliotek, szkół specjalnych, kursów, ośrodków zdrowia, przychodni lekarskich i weterynaryjnych, budowę urządzeń sanitarnych, urządzanie konkursów, wystaw itp. Statut ten zalecał także szeroką współpracę spółdzielni z władzami państwowymi i samorządowymi w dziedzinie podnoszenia poziomu gospodarczego, kulturalnego i zdrowotnego ludności wiejskiej[9]. Jednak szczupłość funduszów własnych i deficytowość większości spółdzielni w latach powojennej odbudowy kraju nie pozwoliła na podjęcie szerszej samopomocowej działalności socjalno-kulturalnej.

W latach 1948-1955 dokonano zasadniczych przemian strukturalnych spółdzielczości, które zespoliły ją ściśle z administracją państwową, organizacjami politycznymi i społecznymi oraz włączyły w ramy scentralizowanego zarządzania. Ułatwiono przez to realizację zadań jednolitej polityki gospodarczej i socjalnej, lecz pomniejszono znaczenie spółdzielczych metod gospodarowania.

Wpływ władz państwowych na realizację gospodarczych i socjalno-kulturalnych funkcji spółdzielczości ułatwiała nowa struktura organizacyjna, oparta na założeniach II Kongresu "Społem", który odbył się w dniach 25-26 listopada 1947 r. i na uchwale Sejmiku Spółdzielczego w Warszawie z 8 kwietnia 1948 r.[10] Znalazła ona swój wyraz w ustawach z 21 maja 1948 r. o Centralnym Związku Spółdzielczym i centralach spółdzielni, centralach spółdzielczo-państwowych i przedsiębiorstwach państwowo-spółdzielczych[11]. Decyzją prezesa Centralnego Urzędu Planowania z 6 lipca 1948 r. działalność spółdzielcza została włączona w ramy państwowego systemu planowania gospodarczego[12]. Następstwem tego było podporządkowanie poszczególnych rodzajów gospodarki spółdzielczej odpowiednim

---

[9] Statut wzorcowy gminnej spółdzielni "Samopomoc Chłopska" uchwalony przez Zarząd Główny Związku Samopomocy Chłopskiej w 1945 r. w Lublinie.

[10] Monitor Spółdzielczy 1948, nr 1, s. 14-16.

[11] Dz.U. 1948, nr 30, poz. 199, 200 i 201.

[12] Monitor Spółdzielczy 1948, nr 4, s. 2-5 oraz 1949, nr 5, poz. 34, s. 2.

ministerstwom resortowym, włączając ją do ich planów, niezależnie od zbiorczego planu gospodarki spółdzielczej, opracowywanego przez Centralny Związek Spółdzielczy, nadzorowany przez Radę Ministrów.

Ustawa z 21 maja 1948 r. dała uprawnienia Centralnemu Związkowi Spółdzielczemu i centralom spółdzielni do pełnienia niektórych funkcji społeczno-wychowawczych i szkoleniowych oraz tworzenia na ten cel scentralizowanych funduszów specjalnych, ograniczając dotychczasową swobodę poszczególnych spółdzielni w tym zakresie[13]. Na tej podstawie nastąpiło odgórne regulowanie działalności spółdzielni oraz trybu i metod finansowania drogą wydawania norm prawnych przez państwo i naczelne organizacje spółdzielcze. Uchwała zarządu Centralnego Związku Spółdzielczego z 25 maja 1949 r.[14] rozszerzyła na cały ruch spółdzielczy postanowienia ogólnokrajowej konferencji spółdzielni spożywców z 20 sierpnia 1948 r. o zakresie działalności socjalno-kulturalnej[15], zalecając powiązanie jej z działalnością organizacji politycznych, zawodowych i społecznych oraz z organami rad narodowych. Określiły one także najważniejsze zadania społeczno-wychowawcze w dziedzinie współpracy z członkami i zwiększenia ich naboru, popularyzacji wiedzy spółdzielczej, kształcenia fachowego, rozbudzania współzawodnictwa pracy, organizowania komitetów członkowskich oraz aktywizacji kobiet i młodzieży, zachęcając zarazem do wprowadzania i rozszerzania świadczeń socjalno-kulturalnych dla pracowników spółdzielczych i ich rodzin oraz na rzecz lokalnych organizacji społecznych. W 1950 r. Naczelna Rada Spółdzielcza uznała funkcję socjalno-kulturalną za podstawę rozwoju spółdzielczości i zleciła jej realizację wspólnie z organami rad narodowych, związków zawodowych i innych organizacji społecznych[16].

Przełomowe znaczenie w rozwoju spółdzielczości miał program dalszego rozwoju organizacyjnego, gospodarczego i społeczno-kulturalnego spółdzielczości polskiej, uchwalony 1 lipca 1957 r. przez Krajowy Zjazd

---

[13] Dz.U. 1948, nr 30, poz. 199.

[14] Monitor Spółdzielczy 1949, nr 11, poz. 77.

[15] Zadania i metody pracy społeczno-wychowawczej w spółdzielczości spożywców, Warszawa 1948, s. 105-112.

[16] Uchwała Naczelnej Rady Spółdzielczej z 10 II 1950 r. w sprawie samorządu spółdzielczego i w sprawie udziału kobiet w spółdzielczości, Monitor Spółdzielczy 1950, nr 3, poz. 17 i 18 oraz uchwała NRS z 11 XI 1960 r. w sprawie wytycznych współpracy organizacji spółdzielczych z radami narodowymi, Monitor Spółdzielczy 1950, nr 18, poz. 129.

Przedstawicieli Centralnych Organizacji Spółdzielczych[17]. Podstawę realizacji zadań programowych stanowiły: częściowa decentralizacja planowania i zarządzania gospodarką narodową, nowa polityka rolna i podnoszenia poziomu życia ludności oraz względna stabilizacja sektora prywatnego na wsi i w miescie. Na tej podstawie rozszerzono znacznie funkcje gospodarcze i socjalno-kulturalne spółdzielczości w poszczególnych gałęziach gospodarki narodowej. Dokonane zmiany zostały utrwalone w nowej ustawie o spółdzielniach i ich związkach z 17 lutego 1961 r. oraz w prawie spółdzielczym z 16 września 1982 r.[18] Przywróciły one przede wszystkim samorząd spółdzielczy i względnie ustabilizowaną strukturę organizacyjną.

W celu lepszego wykorzystania środków i urządzeń różnych spółdzielni przystąpiono do organizowania międzyspółdzielczej działalności socjalno-kulturalnej, którą zapoczątkowała w 1957 r. spółdzielczość spożywców oraz w 1960 r. spółdzielczość zaopatrzenia i zbytu[19]. Towarzyszył temu także wzrost zdecentralizowanej działalności socjalno-kulturalnej, odpowiednio do zróżnicowanych potrzeb pracowników i członków poszczególnych spółdzielni. Scentralizowaną działalność socjalno-kulturalną związków centralnych i wojewódzkich ograniczono do zadań i świadczeń przekraczających możliwości poszczególnych spółdzielni oraz uzasadnionych międzyspółdzielczą redystrybucją środków.

IV. Zakres działalności socjalno - kulturalnej spółdzielczości po roku 1945

W trudnych warunkach po II wojnie światowej spółdzielczość podjęła działalność gospodarczą i socjalno-kulturalną w ramach organizacyjnych oraz formach pracy ideowo-wychowawczej i socjalno-kulturalnej ukształtowanych w okresie międzywojennym, za pomocą których oddziaływała na członków i pracowników oraz na szerokie warstwy społeczeństwa. W tym celu prowadzono działalność wydawniczą, organizowano kursy szkoleniowe, wystawy i pokazy, spotkania dyskusyjne itp. W ramach działalności kulturalnej utrzymywano domy kultury i urządzenia sportowe, organizowano chóry i orkiestry, przedstawienia amatorskie, zabawy, wycieczki itd. Działalność socjalna przejawiała się w postaci dodatkowych świadczeń

---

[17] Monitor Spółdzielczy 1957, nr 4 (dodatek: Materiały z obrad).

[18] Dz.U. 1961, nr 12, poz. 61 oraz 1982, nr 30, poz. 210.

[19] "Społem" 1957, nr 12-13, s. 20; III Kongres Spółdzielczości Zaopatrzenia i Zbytu (10-12 XI 1960 r.), Warszawa 1960, s. 172.

emerytalnych dla pracowników, wydawania deputatów żywnościowych, prowadzenia własnych domów wypoczynkowych, organizowania kolonii dla dzieci itd. Koordynacją i w dużej mierze bezpośrednim wykonawstwem tych zadań zajmowały się związki rewizyjne, które wypracowały własne sposoby i kierunki działania. Niska rentowność i deficytowość większości spółdzielni w latach powojennej odbudowy kraju nie pozwalała na prowadzenie w szerszych rozmiarach działalności socjalno-kulturalnej.

Postanowienia ogólnokrajowej konferencji spółdzielni spożywców, odbytej 19 i 20 sierpnia 1948 r., zobowiązywały je do podjęcia prac społeczno-wychowawczych, mających na celu[20]: 1) ściślejsze powiązanie spółdzielni z członkami; 2) rozszerzenie członkostwa na wszystkich ludzi pracy; 3) propagowanie idei spółdzielczej, a szczególnie roli i zadań spółdzielczości spożywców w gospodarce narodowej; 4) aktywizację społeczną i zawodową kobiet; 5) podniesienie poziomu społecznego i fachowego członków władz spółdzielni i pracowników; 6) upowszechnienie współzawodnictwa pracy.

Urzeczywistnianie tych zadań przez spółdzielnie spożywców i CSS "Społem" oparto na szerokiej akcji szkolenia pracowników, przede wszystkim księgowych i rachmistrzów, planistów i sklepowych, tych ostatnich głównie w zakresie organizacji i techniki sprzedaży oraz towaroznawstwa. Szkolenie, prowadzone głównie w formie kursów internatowych i kursów popołudniowych, w miarę możności opierano na programach szkół zawodowych, umożliwiając w ten sposób pracownikom zdobycie średniego wykształcenia zawodowego.

Spółdzielnie spożywców zapoczątkowały współzawodnictwo pracy, zorganizowane w formach współzawodnictwa indywidualnego, wewnętrznego oraz pomiędzy placówkami i zespołami własnymi a odpowiednimi jednostkami innych spółdzielni. Na podstawie wyników współzawodnictwa typowano placówki wzorcowe, do których kierowano pracowników na szkoleniowe praktyki zawodowe. Zwoływano także miesięczne zebrania pracowników, m.in. w celu wymiany doświadczeń.

W szerszych niż dotąd rozmiarach podjęto propagowanie spółdzielczości wśród członków związków zawodowych oraz szkolenie działaczy związkowych. Spółdzielnie spożywców uruchomiły aparat instruktorek gospodarstwa domowego, współdziałających z Instytutem Gospodarstwa Domowego, które organizowały praktyczne kursy racjonalnego prowadzenia gospodarstwa domowego.

CSS "Społem" zintensyfikowała akcję wydawniczą książek i czasopism fachowych, a spółdzielnie spożywców popierały ich czytelnictwo. Gospodarczo silne spółdzielnie spożywców rozpoczęły wydawanie własnych

---

[20] Zadania i metody pracy społeczno-wychowawczej, s. 105-112.

biuletynów, drukowanych jako miesięczniki propagandowo-informacyjne dla członków spółdzielni.

Uchwała Zarządu Centralnego Związku Spółdzielczego (CZS) z 25 maja 1949 r. zaleciła realizację przez cały ruch spółdzielczy zadań społeczno-wychowawczych podjętych w 1948 r. przez spółdzielczość spożywców[21]. W lutym 1949 r. CZS zalecił subwencjonowanie przez spółdzielczość organizacji społecznych i charytatywnych oraz rozszerzenie akcji socjalnej dla pracowników spółdzielczych. W 1950 r. Naczelna Rada Spółdzielcza uznała działalność społeczno-kulturalną wśród członków i pracowników spółdzielni za podstawę rozwoju ruchu spółdzielczego i wzrostu jego znaczenia społecznego[22]. Na tej podstawie działalność socjalno-kulturalna organizacji spółdzielczych została podporządkowana wytycznym CZS.

Krajowy Zjazd Przedstawicieli Centralnych Organizacji Spółdzielczych, który odbył się 1 lipca 1957 r., uznał pracowników za uczestników ruchu spółdzielczego uprawnionych do udziału w organach samorządu spółdzielczego oraz do korzystania z różnych form rozszerzonej działalności socjalno-bytowej i szkoleniowej[23]. W wyniku realizacji tego postanowienia, założeń nowej polityki gospodarczej państwa oraz uchwał samorządu spółdzielczego głównymi odbiorcami usług i świadczeń socjalno-kulturalnych zostali pracownicy i zatrudnieni członkowie spółdzielni. Natomiast członkowie nie zatrudnieni w spółdzielni korzystają w zasadzie tylko z różnych form działalności społeczno-wychowawczej. Przystąpiono także do organizowania międzyspółdzielczej działalności socjalno-kulturalnej, którą zapoczątkowała w 1957 r. spółdzielczość spożywców oraz w 1960 r. spółdzielczość zaopatrzenia i zbytu[24].

Działalność społeczno-wychowawcza dla członków spółdzielni nie będących ich pracownikami i dla niecłonków zwykle obejmuje: nagrody rzeczowe dla wyróżniającego się aktywu spółdzielczego, prowadzenie zespołów pracy kobiet i młodzieży, zespołów samokształceniowych i amatorskiego ruchu artystycznego, organizowanie konkursów oraz środowiskowej działalności kulturalno-oświatowej i wychowawczej, doraźną pomoc rzeczową dla emerytów, rencistów, inwalidów i sierot, pomoc dla klubów sportowych, organizacji i akcji społecznych, głównie znajdujących się

---

[21] Monitor Spółdzielczy 1949, nr 11, poz. 77.

[22] Monitor Spółdzielczy 1950, nr 3, poz. 17, 18.

[23] Monitor Spółdzielczy 1957, nr 4 (dodatek: Materiały z obrad).

[24] "Społem" 1957, nr 12-13, s. 20; III Kongres Spółdzielczości Zaopatrzenia i Zbytu, s. 172.

pod patronatem danej spółdzielni itd. Cechą charakterystyczną jest stopniowe rozszerzanie tych form działalności społeczno-wychowawczej na jednostki nie zrzeszone w spółdzielniach, co niekiedy osłabia zainteresowanie wstępowaniem do nich.

Zakładowa działalność socjalno-kulturalna dla pracowników i członków zatrudnionych w spółdzielni obejmuje[25]: wypoczynek urlopowy (ośrodki wypoczynkowe i turystyczne), opiekę nad dziećmi i młodzieżą (żłobki, kolonie, przedszkola), opiekę nad emerytami, rencistami i inwalidami (domy emerytów i rencistów), działalność kulturalno-oświatową (domy kultury, kluby, świetlice), pracownicze ogródki działkowe, działalność profilaktyczną i rehabilitacyjną ochrony zdrowia (sanatoria i preventoria), rozwój kultury fizycznej, sportu i turystyki. Świadczenie tych usług może opierać się na zakładowych urządzeniach lub na ich kupnie w jednostkach wyspecjalizowanych. Prócz tego pracownicy korzystają także ze stołówek i bufetów pracowniczych, domów zakwakterowania, zakładowych placówek służby zdrowia, szkolenia wewnątrzzakładowego i innych form zapewniających bezpieczne warunki pracy i dojazdu do pracy, świadczonych w ramach działalności eksploatacyjnej spółdzielni. Wreszcie mogą oni także korzystać z usług socjalno-kulturalnych organizowanych i finansowanych przez związki zawodowe.

V. Przekształcenia w systemie finansowania działalności socjalno-kulturalnej spółdzielczości[26] po roku 1945

W latach 1948-1955 dokonano zasadniczych zmian strukturalnych spółdzielczości, które ściśle zespoliły ją z administracją państwową oraz z organizacjami politycznymi, zawodowymi i społecznymi, ułatwiając przez to realizację zadań jednolitej polityki gospodarczej i kulturalnej, lecz pomniejszyły znaczenie spółdzielczych zasad i form gospodarowania. Tendencje centralistyczne uzasadniono szybkim tempem uprzemysłowienia kraju i ograniczaniem prywatnej drobnej wytwórczości. Decyzją prezesa Centralnego Urzędu Planowania z 6 lipca 1948 r. działalność spółdzielcza została włączona w ramy państwowego systemu planowania gospodarczego[27]

---

[25] M.P. 1970, nr 40, poz. 300 i Dz.U. 1973, nr 27, poz. 150.

[26] S. O c h o c i ń s k i, Organizacja i formy finansowania spółdzielczej działalności socjalno-kulturalnej w Polsce, w: Z zagadnień polityki pieniężnej, pod red. E. C z e r w i ń s k i e j, "Zeszyty Naukowe AE", seria I, z. 67, Poznań 1976, s. 76-105.

[27] Monitor Spółdzielczy 1948, nr 4, s. 2-5 oraz 1949, nr 5, poz. 34, s. 2.

oraz podporządkowana odpowiednim ministerstwom resortowym. W 1950 r. działalność organizacji spółdzielczych powiązano z organami rad narodowych oraz ze związkami zawodowymi i innymi organizacjami społecznymi, głównie w zakresie organizacji i kontroli działalności socjalno-kulturalnej[28].

Tendencje integracyjne i centralistyczne doprowadziły także do ścisłego powiązania systemu finansowego spółdzielczości z systemem finansowym państwa, szczególnie z systemem bankowo-kredytowym i budżetowym. Uchwałą KERM z 12 kwietnia 1949 r.[29] rozciągnięto na spółdzielczość uchwałę Rady Ministrów z 21 sierpnia 1947 r. o zasadach systemu finansowego. Uchwałą Rady Ministrów z 24 stycznia 1951 r. jeszcze bardziej upodobniono system finansowy spółdzielczości do systemu finansowego przedsiębiorstw państwowych[30]. Wymienione przepisy prawne podporządkowały działalność socjalno-kulturalną organizacji spółdzielczych jednakowym w skali kraju dyrektywom i wytycznym administracji państwowej, głównie KERM, PKPG i odpowiednich ministerstw resortowych oraz zarządu Centralnego Związku Spółdzielczego. W urzeczywistnianiu tych funkcji wystąpiło niekorzystne zjawisko narzucania spółdzielniom przez organy państwowe i naczelne organizacje spółdzielcze zadań planowych, sposobów i środków ich realizacji oraz różne przejawy wyręczania samorządu spółdzielczego.

System finansowy spółdzielczości, określony uchwałami Rady Ministrów z lat 1949 i 1951, wprowadził funduszową formę finansowania potrzeb socjalno-kulturalnych członków, a także pracowników spółdzielni i innych osób korzystających z usług środowiskowych organizacji społeczno-kulturalnych subwencjonowanych przez spółdzielnie. Utworzono m.in. scentralizowane fundusze: szkolenia kadr, subwencji i składek oraz zdecentralizowane fundusze: akcji socjalnej, nagród i prac zleconych, obok przekazywania części czystej nadwyżki członkom w formie dywidendy oraz

---

[28] Monitor Spółdzielczy 1950, nr 3, poz. 17 i 18 oraz nr 18, poz. 129.

[29] Uchwała KERM z 12 IV 1949 r. w sprawie zasad systemu finansowego spółdzielczości, Monitor Spółdzielczy 1949, nr 8, poz. 58.

[30] Uchwała RM z 24 I 1951 w sprawie zatwierdzenia wytycznych gospodarki finansowej jednostek organizacyjnych spółdzielczości, M.P. 1951, nr A-9, poz. 139.

świadczonych im i ich rodzinom usług socjalno-kulturalnych[31]. Uchwały central spółdzielczych decydowały o przeznaczeniu 95-98% czystej nadwyżki (pochodzącej często z dotacji budżetowych) zrzeszonych spółdzielni, natomiast do dyspozycji walnych zebrań spółdzielni pozostawiono zaledwie 2-5%[32].

Centralizacja funduszów i uprawnień dysponowania nimi umożliwiała redystrybucję środków w skali całego ruchu spółdzielczego. Zaliczanie ich jednak w ciężar kosztów własnych, częściowo tylko z podziału czystej nadwyżki, a także centralizacja środków osłabiały zainteresowanie członków samopomocowym charakterem spółdzielczej działalności socjalno-kulturalnej. Do 1956 r. forma finansowania tej działalności nie odgrywała większej roli na skutek niedoceniania bezpośrednich bodźców materialnego zainteresowania dla powiązania członków ze spółdzielnią, niewielkich kwot przeznaczonych na te cele oraz niewielkiej rentowności spółdzielni[33].

System finansowy spółdzielczości z 1958 r.[34], uwzględniając częściową decentralizację systemu planowania i zarządzania gospodarką narodową, uznał prawo samorządu związków spółdzielczych lub jednostek nadzorujących spółdzielnie do ustalania norm odpisów finansowych i wytycznych podziału czystej nadwyżki stosownie do potrzeb spółdzielni, a walnym zebraniom spółdzielni przyznał prawo decydowania o jej przeznaczeniu. W wyniku uchwał samorządu spółdzielczego głównymi odbiorcami usług i świadczeń socjalno-kulturalnych zostali pracownicy i zatrudnieni członkowie spółdzielni. Członkowie nie zatrudnieni w spółdzielni korzystali w zasadzie tylko z różnych form działalności społeczno-wychowawczej, finansowanej z niewielkiej części czystej nadwyżki. Na podstawie porozumienia central związkowych z 1 marca 1965 r. powołano komisje współdziałania wiejskich spółdzielczych organizacji dla organizowania i finansowania wspólnych poczynań socjalno-kulturalnych na szczeblach centralnym,

---

[31] Monitor Spółdzielczy 1948, nr 3, poz. 30 oraz 1949, nr A-5, poz. 38, 39 i 40.

[32] M. W e r a l s k i, System finansowy spółdzielczości, Warszawa 1957, s. 237.

[33] J. C h r o ś c i c k a, Podstawowe zasady systemu finansowego spółdzielczości, Warszawa 1961, s. 122-151.

[34] Uchwała RM z 20 VI 1958 r. w sprawie zasad gospodarki finansowej organizacji spółdzielczych, M.P. 1958, nr 52, poz. 306.

wojewódzkim i powiatowym[35]. Decentralizacja części środków pieniężnych na cele socjalno-kulturalne przybliżyła ich wykorzystywanie do źródeł tworzenia oraz do zróżnicowanych potrzeb pracowników i członków poszczególnych spółdzielni. Natomiast znaczny przepływ środków pomiędzy poszczególnymi funduszami zacierał przejrzystość przedmiotowych kierunków ich wykorzystania, które było niekiedy sprzeczne z treścią ekonomiczną celów powołania tych funduszów.

Zmiany systemu finansowego spółdzielczości z lat 1970[36] i 1973[37] jeszcze bardziej upodobniły zasady finansowania działalności socjalno-kulturalnej dla pracowników i zatrudnionych członków spółdzielni do zasad obowiązujących organizacje państwowe. Zbliżenie to odnosi się głównie do źródeł zasilania tych funduszów, idei wyrównania wielkości odpisów na te fundusze we wszystkich organizacjach spółdzielczych i państwowych, zakresu rzeczowego finansowanych z nich usług socjalno-kulturalnych oraz sposobu dysponowania środkami tych funduszów przez zarządy spółdzielni i ich związków, w porozumieniu z zarządami związków zawodowych. W podziale czystej nadwyżki, pochodzącej w dużym stopniu z dotacji budżetowych, preferuje się spożycie zbiorowe i udział w niej pracowników, a nie członków nie zatrudnionych w spółdzielni, co dodatkowo osłabia poczucie ich więzi z organizacją spółdzielczą.

Prawo spółdzielcze z 1982 r.[38] wzmocniło znaczenie rentowności w działalności gospodarczej spółdzielni. Postanawia ono, że podejmowanie przez spółdzielnię nierentownej działalności zleconej przez administrację państwową zobowiązuje tę ostatnią do zapewnienia jej wskazanych w umowie środków finansowych i innych, umożliwiając wykonanie tej działalności na zasadzie rentowności. Niestety przewiduje ono także dotowanie

---

[35] Porozumienie w sprawie współdziałania wiejskich spółdzielczych organizacji z 1 III 1965 r., "Informator dla Spółdzielni" 1965, nr 7, poz. 43, s. 6-7.

[36] Uchwała RM z 9 XI 1970 r. w sprawie zasad gospodarki finansowej organizacji spółdzielczych, M.P. 1970, poz. 300.

[37] Ustawa z 23 VI 1973 r. o zasadach tworzenia i podziału zakładowego funduszu nagród oraz zakładowych funduszów socjalnego i mieszkaniowego, Dz.U. 1973, nr 27, poz. 150; Rozporządzenie RM z 2 XI 1973 r. w sprawie zakładowego funduszu socjalnego i zakładowej działalności socjalnej, Dz.U. 1973, nr 43, poz. 260; Zarządzenie MPPiSS z 27 XII 1973 r. w sprawie zakładowego funduszu socjalnego i zakładowej działalności socjalnej w organizacjach spółdzielczych, M.P. 1974, nr 5, poz. 33.

[38] Dz.U. 1982, nr 30, poz. 210.

spółdzielni w wysokości ustalonej w ustawie budżetowej, chociaż bezzwrotne finansowanie nie wzbudza materialnego zainteresowania racjonalną gospodarką i podważa dążenie do pełnego i konsekwentnego stosowania metody samofinansowania przez wszystkie jednostki gospodarcze.

W myśl aktualnego prawa spółdzielczego, ograniczającego samopomoc finansową i niektóre inne zasady spółdzielcze, zakładowe fundusze: socjalny i mieszkaniowy tworzy się w ramach podziału prawidłowego zysku spółdzielni, pochodzącego częściowo z dotacji budżetowej, na zasadach analogicznych lub zbliżonych do zasad gospodarki finansowej przedsiębiorstw państwowych, regulowanych przez administrację państwa. Fundusze te mogą być częściowo przeznaczone na finansowanie wspólnych przedsięwzięć prowadzonych przez związek.

VI. Kierunki zmian w działalności socjalno-kulturalnej spółdzielni po roku 1989

Urzeczywistniane obecnie założenia reformy gospodarki w Polsce przewidują przywrócenie takich form działalności gospodarczej i socjalno-kulturalnej spółdzielni, które będą zgodne z zasadami spółdzielczego sposobu gospodarowania i długoletnią tradycją spółdzielczą. Ustawowy obowiązek zwołania do dnia 31 marca 1990 r. walnych zebrań i przeprowadzenia wyborów do organów spółdzielni, bez względu na termin upływu kadencji tych organów[39], stwarzał okazję dokonania zmian postanowień statutu oraz wprowadzenia do niego sprawdzonych w praktyce zasad i form organizacyjnych wielkopolskiego systemu spółdzielczego, z czego w małej tylko mierze skorzystano.

Przejście wszystkich związków spółdzielczych w stan likwidacji (z dniem wejścia w życie ustawy z 1990 r. o zmianach w organizacji i działalności spółdzielczości) stwarza konieczność zabezpieczenia i pozostawienia w rękach spółdzielców majątku likwidowanych jednostek związkowych, a w szczególności funkcjonującego dotąd w zakresie działalności socjalno-kulturalnej. Uniemożliwienie w okresie przejściowym, do dnia 31 lipca 1991 r., zrzeszania się spółdzielni w związki, może zwiększyć rolę międzyspółdzielczych porozumień dla podejmowania wspólnych przedsięwzięć socjalno-kulturalnych oraz ich koordynacji i finansowania.

Funkcje socjalno-kulturalne, ściśle związane z działalnością gospodarczą i organizacyjną spółdzielni, powinny sprzyjać zjednywaniu członków, podtrzymywaniu ich więzi ze spółdzielnią, kształceniu członków i pracowników w zakresie prowadzenia przedsiębiorstwa spółdzielczego oraz

---

[39] Ustawa z 20 I 1990 r. o zmianach w organizacji i działalności spółdzielczości, Dz.U. 1990, nr 6, poz. 36.

doskonalenia indywidualnych warsztatów pracy i gospodarstw domowych członków. Wydaje się to nie mniej ważne od zwiększenia bezpośrednich korzyści gospodarczych członków, wzbudzających ich zainteresowanie wstępowaniem do spółdzielni i przesądzających o skuteczności spółdzielczej metody gospdoarowania. Stopień zaspokojenia potrzeb gospodarczych i socjalno-kulturalnych powinien w odczuciu członka przewyższać faktyczny jego wkład do spółdzielni w postaci wpłat udziałowych, wkładów oszczędnościowych, świadczonej pracy itp., co obecnie nie występuje w większości spółdzielni. Doniosłą rolę może tu odegrać praktyka rozdziału części nadwyżki bilansowej między członków oraz zaspokojenia ich potrzeb socjalno-kulturalnych w zależności od stopnia uczestniczenia w działalności gospodarczej spółdzielni.

Podstawowym źródłem finansowania działalności socjalno-kulturalnej dla członków i pracowników spółdzielni powinien być zysk wynikający z poziomu cen i kosztów kształtujących się na rynku towarowo-pieniężnym, a nie z odgórnej kalkulacji jednostkowych kosztów własnych i cen. Stwarza to podstawę do zwiększenia samodzielności spółdzielni w określaniu przeznaczenia i proporcji podziału uspołecznianej części nadwyżki bilansowej, pozostałej po rozliczeniach z budżetem państwa, przy szerszym stosowaniu ulg i zwolnień podatkowych wobec organizacji urzeczywistniających szczególnie pożądane zadania gospodarcze i socjalno-kulturalne.

Wprowadzenie w życie wymienionych kierunków doskonalenia finansowania działalności socjalno-kulturalnej może spowodować zasadniczy przełom we współudziale spółdzielczości w aktywizacji społeczności lokalnych przez lepsze zaspokojenie potrzeb gospodarczych i socjalno-kulturalnych członków.

Stefan OCHOCIŃSKI

LEGAL, ORGANIZATIONAL AND FINANCIAL BASES OF SOCIO-CULTURAL ACTIVITIES OF CO-OPERATIVES IN POLAND

Summary

The article contains a review of legal, organizational and financial changes in the scope of social and cultural activities of co-operatives. Those changes are connected mainly with changes in the system of planning and management of the national economy in Poland. Until now financial selfaid has been the basic way of financing economic social and cultural needs of the members and employees of co-operatives (although financial help of the state as well as of other public and private

factors has also been used). A disadvantage of the co-operatives which avail themselves of unreturnable financial aid of the state and other external factors lies in the fact that among others, they accustom their members to the development at the whole society's expense. They shake self-dependence as well as economic initiative and weaken material interest of their members in rational economy and development of the co-operative. Under aggravating inflation, drop in production, and tendency to invest and save, when social- educational and social- material funds turned out to be particularly small, the main attention was practically focused on the financing of socio-cultural activities for the employees and members of co-operatives, not for those members who were not employed there. This additionally weakens their sense of link with a co-operative organization.

The obligatory, dictated by superior authorities, liquidation of all cooperatives which started in 1990 creates the danger of embezzlement of the co-operative real assets by a small group of people. According to co-operative principles those assets, covered by capital funds, are not subject to distribution even after a co-operative has been dissolved. A necessary condition for the further rise of material and cultural level of the population is a wider use of the forms of financial self-aid, particularly among farmers and craftsmen included in co-operative organizations. This requires the popularization of co-operative movement with reference to the experiences and principles of the co-operative system in Great Poland which are so often insufficiently appreciated and violated today.